

Венгерська В.О.

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Житомирського державного університету ім. І.Франка

**Особливості суспільного життя та національні громадські
організації в умовах модернізації Російської імперії
(на прикладі єврейської громади)**

В останні роки, завдяки новим науковим дослідженням, змінюється ставлення до окремих проявів політики російського царату, долаються стереотипи, серед яких найбільш живучим ще з радянських часів є сприйняття Російської імперії виключно як «в'язниці народів», в складі якої тривалий час не спостерігалось навіть найменших натяків на лібералізацію політичної системи та розвиток елементів громадянського суспільства з урахуванням певних національних інтересів та специфіки. Проблема особливостей стосунків євреїв з російською владою після розподілів Речі Посполитої і до моменту зникнення з політичної карти світу Російської імперії в останні роки належить до кола особливих зацікавлень дослідників. Пояснюється це в першу чергу тим, що в радянські часи на так звані «єврейські проблеми» було покладено табу, в результаті чого утворився своєрідний вакуум, який в нових умовах почав швидкими темпами наповнюватись чисельними науковими розвідками. Метою запропоновано матеріалу є аналіз особливостей процесу адаптації, в умовах поступового руйнування кагальної системи, до російських політичних та соціальних реалій протягом ХІХ ст., та зокрема, в умовах першої російської буржуазної революції.

Цікаві дослідження щодо питань асиміляції євреїв в Російській імперії пов'язані з іменем В. Вихновича [1], особливу увагу він приділив добі Миколі І, в період якої, власне і розпочався процес руйнації кагальної системи, законодавчо підтверджений указом 1844 р. про ліквідацію кагалів як «засад релігійного фанатизму»[1,с. 92]

Серед сучасних російських дослідників варто виділити публікації О. Міллера[2] та жваво обговорювану в російських інтелектуальних колах книгу американського професора Ю.Сльозкіна [3].

В лексиконі представників російської бюрократії протягом ХІХ ст.. з'явились та затвердились такі поняття як «єврейське», «польське», «українське» питання. Тому не дивно, що спостерігались схожі тенденції щодо навернення у «російство» як представників окремих єврейських громад, так і колишньої української родової аристократії, польської шляхти. Проблеми останніх залишимо за дужками цієї статті, лише звернемо увагу на те, що використання подібних термінів означало, що ці умовні групи являли собою певну проблему для імперії (саме на цьому наголошував у своєму виступі О. Міллер[2]). Для управління кожної з них необхідно було розробити окремі зводи правил та законів. Для контролю над євреями в Санкт-Петербурзі на початку ХІХ ст. створили Єврейський комітет. До його

складу увійшли як представники російської бюрократії, польські аристократи Правобережжя, так і євреї, яких російська влада вважала за потрібне запросити. Таким чином, були здійсненні перші кроки до навернення найбільш впливових та авторитетних представників єврейських громад.

Протягом певного часу, фактично з моменту включення разом з новими територіями (після другого та третього поділів Речі Посполитої) до складу Російської імперії значного числа євреїв, спостерігаються невластиві для влади спроби примирити їх із собою. Один із найбільш вражаючих кроків полягав у руйнації окремих положень магдебурзького права щодо євреїв. Справа в тому, що за цією системою євреї не могли бути членами цехових об'єднань або купецьких корпорацій. Євреї в більшості європейських країн лишались окремим станом. В Росії ця система була порушена, євреї зобов'язані були вписатись до існуючих станів, і таким чином, отримали всі права, якими їх члени володіли. Для заохочення підприємництва відмінялась подвійне оподаткування євреїв-фабрикантів, ремісників та землеробів.

На території Волинської губернії в другій половині XIX ст. діяла Житомирська реміснича управа. Її було засновано у відповідності з «грамотою на права та вигоди містам Російської імперії» ще від 21 квітня 1785 р. Вона являла собою орган ремісничого міського самоврядування, займалась здійсненням перевірки та надання свідоцтв на звання майстра та підмайстра, приймала або виключала із ремісничих цехів. Членами цієї інституції в 80-х рр. були 598 ремісників різних спеціальностей. В Житомирському обласному архіві зберігаються справи, в яких відображено особливості проведення виборів цехових старшин та ремісничого старшини[4]. Так, на вибори, які відбувались в 1882 р. прибули лише 37 християн (православних, католиків та лютеран) та 189 євреїв. Для проведення виборів були складені окремі тексти клятви, яка зобов'язувала членів управи здійснювати свій вибір, орієнтуючись виключно на здібності та професійні якості кандидата, відкидаючи особисті уподобання та родинні стосунки. Відмінності в текстах пов'язувались із релігійними особливостями. Так, християни присягались Святому Євангелію, а іудеї - Десяти Заповітам Божим. Цікавим в цьому документі є і те, що всі підписи євреїв-ремісників були зроблені на їдиш. На посаду Житомирського ремісничого старшини жодного кандидата із іудеїв не висувалось, а на місце товариша такий список було запропоновано. Серед вимог, яким мали відповідати претенденти – володіння грамотою (не принципово, якою мовою), та наявність здібностей (фактично малось на увазі володіння досвідом роботи в інших виборних інституціях), а також нерухомості в межах міста.

У 80-тих рр. в повітах Правобережних губерній функціонували так звані спрощені міські громадські управи. Вони опікувались дрібними проблемами міщан та селян, в тому числі і видачею тимчасових паспортів для євреїв, що мешкали в зоні осілості. У 1835 р. спеціальним положенням були остаточно визначені кордони межі осілості євреїв, що проіснували включно до першої світової війни. В 1859-1879 рр. (при Олександрі II) «право проживання» поза межею осілості отримали багаті купці, всі особи із

вищою освітою, ремісники, провізори, фельдшери, а також солдати, які відслужили термін служби ще за миколаївськими рекрутськими наборами. Щодо інших категорій, то їх право пересування регламентувалось, використання подібних дозвільних документів допомагало відстежувати процес пересування євреїв.

Паспорт мав вигляд звичайного бланку із зображенням герба Російської імперії. Вартість документу складала 1 руб. 45 коп. сріблом. Стандартний текст містив наступну інформацію, змінювались лише прізвища: «За наказом його Величності, государя імператора Олександра Олександровича, самодержця всеросійського...Власник цього Волинської губернії Рівенського повіту м. Нежирино міщанин єврей Гдаль Шмуль Мевагович Фельдман звільнений від різних міст та поселень Російської імперії для особистих потреб від зазначеного числа на один рік, після закінчення терміну, з'явитись знову, у разі порушення, його буде покарано у відповідності із законом. Паспорт має силу в містах та містечках, де євреям жити дозволено» [5, с. 67].

Після вбивства народниками царя, та сходження на російський престол Олександра III в країні в черговий раз відбувається згортання розпочатої було лібералізації політичної системи. Як можна було очікувати, уряд вже традиційно для себе, міг би висунути звинувачення на адресу або «малоросів», або ж поляків, чи, зрештою, євреїв. Але саме в той час цього не відбулось. З'явилась більш реальна загроза для існуючого ладу – не національного характеру, а наднаціонального, ідеологічного. Комуністичну та соціал-демократичні ідеології почнуть уособлювати з євреями дещо пізніше.

Початок XX ст. став непростим періодом для більшості існуючих імперій. Економічні негаразди накладались на нерозв'язані національні проблеми, які давались взнаки та проявлялись у прагненні представників різних національностей до створення своїх організацій, таких як політичні партії, культурницькі структури, молодіжні спортивні об'єднання, кооперативні об'єднання. Збільшення появи подібних організацій в арифметичній прогресії, засвідчувало існування відповідної ідентифікації та прагнення відстоювати свої специфічно національні інтереси. Про серйозність проблеми засвідчує і наступний документ, розісланий губернаторам у вигляді таємного циркуляру: «У відповідності з наявною інформацією, в багатьох губерніях виникає значна кількість товариств, які мають на меті єднання слов'янських племен як тих, що населяють Росію, так і закордонних. Вони спрямовані на їх національне відділення та племінне єднання. У зв'язку із цим, департамент загальних справ, за наказом пана міністра просить Ваше сіятельство повідомити інформацію про те, чи існують в межах ввіреної Вам губернії подібна інформація про умови їх діяльності та про порядок їх заснування» [6, с. 156].

Перша російська революція 1905-1907рр. відкрила нові перспективи для розвитку таких елементів громадянського суспільства як громадські організації. Проголошені царським «Маніфестом 17 жовтня» свободи, серед

інших, проголошували і свободу зібрань. Одним із законів, спрямованих на підтримку громадських ініціатив, став закон про товариства та союзи від 4 березня 1906 р., який був доповнений розпорядженням №48 та №54. Зрозуміло, що поява подібних актів надала значного поштовху для створення чисельних організацій. Це викликало своєрідну ланцюгову реакцію – однією рукою підписувались дозволи, іншою таємні заборони. Цікавим, на нашу думку, є той факт, що на території Правобережної України за період з 4 березня 1906 р. до 1911 р. було зареєстровано значну кількість організацій. Серед них: 22 польських товариства, 33 «руських», українських лише одна «Просвіта», а єврейських – 45 [7, с. 104]. Заради справедливості слід зазначити, що серед організацій, яким було відмовлено в реєстрації, найбільше саме єврейських, в переважній більшості це благодійні проекти. Наприклад, лише в 1910 р. із 12 відмов – 6 (тобто половина) єврейські, один гурток самоосвіти службовців цукрового заводу та чеські благодійні та просвітницькі товариства [7, с. 279]. На нашу думку, пояснити подібне співвідношення кількості організацій досить просто – євреї традиційно були і лишались більш підприємливі в порівнянні з представниками інших національностей. Серед всієї кількості організацій, професійних об'єднань було надзвичайно мало. Виняток складало лише товариство службовців сільського господарства та сільськогосподарської промисловості південно-західної Росії, яке мало свої підрозділи практично в кожному повіті Волинської губернії. Стосовно інших організацій, то в переважній більшості, це були товариства взаємодопомоги, чисельні позичкові товариства, каси та споживчі товариства. А оскільки історично так склалось, що євреї в основному жили за рахунок посередництва, зосереджуючись, головним чином на операціях з капіталом, то саме в цьому напрямку і досягли в нових умовах найбільш вражаючих результатів.

Щодо ситуації, яка склалась в Росії в умовах революції по відношенню до євреїв, слід сказати, що вона не була однозначною. З одного боку, як вже зазначалось, спостерігався значний приріст різноманітних організацій, особливо в так званій «зоні осілости». З іншого – посилились утиски щодо євреїв, які проявлялись у найбільш нелюдських формах – організації єврейських погромів, в умовах значного протистояння між лібералами та представниками крайніх правих монархічних організацій (так звані «чорні сотні», Союз Михайла Архангела та ін.), які звинувачували саме євреїв у всіх проблемах та в першу чергу, у зазіханні на основи російської монархічної системи.

В такій непростій ситуації в середовищі житомирських євреїв виникає ідея створення досить специфічного осередку під назвою «Товариство для примирення та покращення правового положення місцевого населення». Засновниками організації виступили: приватний повірений Соломон Абрамович Майзліш, купець Іхіель Ікевович Фільцер, лікар Арам Лейбов Вайшенкер, купці Самуїл Вацловіч Беринштейн, Єля Якович Клігман та міщанин Вольф Мордкович Рамо.

Серед завдань, які ставились за мету засновниками, виділимо наступні:

1. Усунення конфліктів між різними класами та частинами місцевого населення на економічному та національному ґрунті;
2. покращення правового положення місцевого єврейського населення... шляхом сприяння правомірному та справедливому збору коробочного, свічкового та інших поборів;
3. прагнення до досягнення на законних підставах зрівняння євреїв в політичних та громадянських правах з іншим населенням імперії [8, с. 69].

На засіданні Волинської Губернської комісії у справах про товариства, на якому головував віце-губернатор І.І.Репойто-Дубяго, виконувач обов'язків губернського дворянського маршалка В.С. Уваров, прокурор окружного суду К.К. Куханович та інші чиновники, розглянули запропоновану заяву. Перше зауваження стосувалось технічного оформлення заяви – було відсутнє нотаріальне підтвердження достовірності підписів заявників. Щодо змісту діяльності, відмічалось, що організація не має чітко визначеної мети, а охоплює всі аспекти політичного, економічного та національного життя єврейського населення. Друге зауваження стосувалось відсутності визначення точних методів та заходів для досягнення своєї мети. Далі відмічалось, що оскільки планувались збори членських внесків, які могли складати капітали у відповідності із законом про товариства, необхідно було розробити статут. Та нарешті, останнє зауваження стосувалось того, що закон допускає створення організацій, «які переслідують цілі виключно свого гуртка» [8, с.97], а не загальні завдання всього єврейського населення. Остаточний вердикт комісії – заяву залишити без задоволення. Тому цей проект, на жаль, так і лишився на папері.

Таким чином, можемо зробити висновок, що влада, в основному підтримувала створення та діяльність тих єврейських організацій, які сприяли розв'язанню економічних проблем (не лише тієї чи іншої єврейської громади). У випадку, коли ініціатива з боку євреїв виходила за межі допустимих саме для них видів діяльності, та, хоча б опосередковано заходила у правове поле політичної та національних сфер – вона не знаходила підтримки та розуміння з боку російського чиновництва.

Список використаних джерел та літератури

1. Вихнович В. 2000 лет вместе: евреи России. – СПб.: Питер, 2007. – 320с.
 2. Миллер А. Империя Романовых и евреи.[Электронный ресурс]/ Полит.ру. Публичные люди.
 3. Слезкин Ю. Эра Меркурия. Евреи в современном мире. / Пер. с англ. С.Ильина. – М.: Новое литературное обозрение. – 2005. – 544с.
 4. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф.65. – Оп.1. – Спр.145.
 5. ДАЖО. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.148.
 6. ДАЖО. – Ф.329. – Оп.1. – Спр.1.
 7. ДАЖО. – Ф.329. – Оп.1. – Спр.2.
- ДАЖО. – Ф.329. – Оп.1. – Спр.4.